

УДК 338.431.4

*Л. Ю. Мельник,
професор, д. е. н., Дніпропетровський державний аграрний університет
А. А. Сєдих,
здобувач, Дніпропетровський державний аграрний університет*

КОНЦЕНТРАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА В СЕКТОРІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ США І УКРАЇНИ

Досліджено зміст та форми прояву концентрації виробництва в секторі фермерських господарств США і України. Проведена класифікація фермерських господарств України за розмірами земельних угідь і товарної продукції. Визначено їх вплив на продуктивність і ефективність господарської діяльності ферм.

The contents and forms of concentration in the farming sector of the USA and Ukraine have been studied. Ukraine's farms were classified by land use and sales. Impact of the concentration on farms productivity and efficacy has been determined.

ВСТУП

У працях українських вчених економістів-аграрників досліджувалися різні питання ринкової трансформації одержавленого сектора сільсько-го господарства. Особлива увага приділялася перебуванню відносно власності та господарювання, формуванню та розвитку приватних і приватно-спільних агроформувань, що функціонують на ринково-підприємницьких засадах. Віддаючи їм належне, зазначимо, що практично випала із поля зору науковців низка інших питань, зокрема концентрація виробництва в сільському господарстві та її вплив на його продуктивність й ефективність. У цьому плані можна виділити лише невелику кількість статей таких науковців, як: В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич [1], П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник [2], В.Я. Месель-Веселяк [4], П.Т. Саблук [6] й деякі інші.

Разом з тим, не всі аспекти концентрації виробництва в сільському господарстві дотепер всебічно досліджені, а за деякими з них не припиняються дискусії (наприклад, щодо переваг великотоварних агроструктур). Крім того, починаючи з 1991 року, в сільському господарстві України намітилася тенденція деконцентрації виробництва, передусім за рахунок збільшення сільськогосподарських угідь громадян, у тому числі особистих селянських господарств (відповідно за 1990—2008 рр. у 5,8 і в 2 рази), а сільськогосподарських підприємств, навпаки, вона зменшилася на 45,7%. В Україні у 1990 р. у секторі дрібних, переважно натуральних аграрних домогосподарств, було вироблено 30,6% валової продукції сільського господарства, у 2008 р. — 54,0% [7, с. 47, 66]. Такі господар-

ства не мають можливості використовувати переваги великотоварних агропідприємств. Саме тому стан і майбутнє аграрного виробництва України в практичному плані настійно вимагають розширення і розвитку сектора великотоварних агроструктур, а в теоретичному — глибшого наукового визначення змісту, джерел і форм прояву концентрації виробництва, впливу її на продуктивність й ефективність усіх організаційно-правових форм господарювання в аграрній сфері економіки у цілому і секторі фермерських господарств (в подальшому ФГ) зокрема.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою запропонованої статті є дослідження концентрації виробництва в секторі фермерських господарств США і України.

РЕЗУЛЬТАТИ

Спочатку розглянемо низку теоретичних питань, які безпосередньо або опосередковано мають відношення до тематики статті. Головним завданням економічної теорії, як відомо, є відкриття об'єктивних законів, що характеризують найбільш істотні, масові, стійкі й повторювані причинно-наслідкові зв'язки в економічній системі. Один із них — закон концентрації виробництва. Його реальність практично загальновизнана. Але нерідко його зміст висвітлюється однобічно, тобто він розглядається лише в динаміці, не виділяється макро- і мікрорівень. Застосування системного підходу дає нам змогу сформулювати такі теоретичні положення.

По-перше, закон концентрації виробництва

Таблиця 1. Кількість дрібних і великих ферм США, їхня питома вага у загальній кількості й виробництві товарної продукції*

Сектори фермерських господарств	Кількість ферм, тис. од.		Питома вага, %			
			у загальній кількості ферм		у виробництві товарної продукції	
	2002	2007	2002	2007	2002	2007
Дрібні малі і середні ферми до 250 тис. дол.	1969,2	1987,7	93,4	90,2	24,0	15,4
у тому числі 100—249,9 тис. дол.	162,8	149,0	7,6	6,8	12,6	7,9
Великі агроструктури, 250 тис. дол. і більше	159,8	217,1	7,5	9,8	76,0	84,6
у тому числі 1 млн. дол. і більше	29,5	57,3	1,4	2,6	46,8	58,7

* Розраховано за даними: [8; 9].

проявляється неоднаково на мікро- і макрорівнях. По-друге, його необхідно розглядати як в статичі, так і динаміці на обох рівнях.

На мікрорівні йдеться про розміри господарських одиниць (обсяги концентрації в них виробництва). Для їх оцінки використовують низку показників: обсяги основних і обігових фондів; кількість працівників; розміри виробленої продукції в натуральній і вартісній оцінці. Якщо йдеться про товарні агропідприємства, то головними показниками тут є: розміри площ землекористування, обсяги валової й товарної продукції, прибутку. Усі ці показники характеризують розмір агропідприємства в статичі. Як процес, концентрація виробництва є збільшення розмірів того або іншого підприємства за певний період часу.

Макроекономічний аспект концентрації виробництва більш складний, оскільки відображає водночас два процеси: зменшення кількості господарюючих суб'єктів у галузі й зосередження виробництва усе більшої частки сільгосппродукції в порівняно невеликій їх кількості. Фіксація цих процесів на певний час і є концентрацією виробництва у статичі.

Концентрація виробництва є об'єктивним, закономірним, а тому і прогресивним процесом. Він зумовлений перевагами великих господарств. Стосовно промисловості останні були загальнознавими. В сільському господарстві це питання було і дотепер залишається дискусійним. Проте усе більше вітчизняних науковців вважають, що в міру збільшення розмірів аграрного підприємства підвищується його економічна стійкість й ефективність, знижується собівартість одиниці продукції. Тобто і окремим агроструктурам, і національній економіці концентрація вигідна. На макрорівні із аграрної сфери витісняються відсталі в техніко-технологічному й організаційному аспектах підприємства. Натомість на тих же або навіть менших земельних площах виробляються більші обсяги (і меншої вартості) сільськогосподарської продукції. Зрозуміло, що концентрація аграрного виробництва, з урахуванням його виду, для даного етапу розвитку продуктивних сил має певну ме-

жу, за якою вичерпується її позитивний вплив. Йдеться про оптимальні (раціональні) розміри агропідприємств. Допускається при порівнянні розмірів останніх і незмінність інших чинників, що впливають їх економічну продуктивність і ефективність.

Водночас в соціально-економічному плані концентрація виробництва щодо власників економічно збанкрутілих агроструктур і найманих працівників — це втрата зайнятості, доходу тощо.

Виходячи із змісту порушених питань, розглянемо спочатку концентрацію виробництва в сільському господарстві США, в яких фермерство розвивалося природнім шляхом понад три століття.

До речі, в США ферма — синонім аграрного господарства взагалі, незалежно від форми власності й господарювання: сімейна ферма, партнерство, корпорація (сімейного і несімейного типу), виробничі кооперативи. Вітчизняні ФГ більш-менш аналогічні сімейним фермам США. У 2007 р. частка останніх у загальній кількості ферм США становила — 86,5%, земельній площі — 62,3, товарній продукції — 50,1, чистому доході — 52,0% [8].

Для підтвердження дії закону концентрації виробництва в сільському господарстві США розділимо агропідприємства за показником товарної продукції на дві групи (з виділенням підгруп) (табл. 1).

Із наведених у табл. 1 даних можна зробити такі висновки. По-перше, сектор дрібнобізнесових і середніх ферм у 2007 р. порівняно з 2002 р. майже не змінився за кількістю ферм (зростання на 0,9%). Водночас його частка у загальній кількості ферм зменшилася на 3,2 в.п. й істотніше — у виробництві товарної продукції — на 8,6 в.п.

У цьому секторі, в свою чергу, лідируючі позиції за обсягами товарної продукції займає невелика за кількістю підприємств група — всього 5,6 тис., з обсягами реалізованої продукції сільськогосподарства в 5 млн дол. і більше. Із розрахунку на одну таку ферму в 2007 р. припадало 14,9 млн дол. реалізованої продукції.

Отже, рівень концентрації аграрного виробництва в США у 2007 р. (в статичі) характеризується такими показниками: питома вага найбільш великих агроформувань (з обсягами реалізації сільгосппродукції 1 млн дол. і більше) у загальній кількості ферм становила 2,6%, а у реалізованій продукції — 58,7%. Водночас питома вага 500 тис. найменших ферм відповідно становила 22,6% і 0,2%. В розрахунку на одну таку ферму обсяги реалізації продукції становили лише 193 дол. на рік, а на ферму із "мільйонників" — 3,1 млн дол.

Таблиця 2. Концентрація виробництва в секторі ФГ в Україні за 2000—2008 рр.*

Показники	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Площа с.-г. угідь на одне господарство, га	56	80	86	92	97	102,0
Валова продукція у порівняних цінах 2005 р. із розрахунку на одне господарство тис. грн.	34	74	81	95	80	140
На 100 га земельних угідь, тис. грн.	61	92	94	103	83	137
На одного працюючого у фермерському господарстві, тис. грн.	18,3	24,2	25,6	31,0	30,2	53,0
Валова продукція (відсотків) до загального обсягу в Україні	1,7	3,4	3,7	4,3	3,9	5,7

*Розраховано за даними [7, с. 152—153].

Якщо до великих ферм віднести й ті ферми, в яких обсяги реалізованої продукції становили 500 тис. дол. і більше, то у 2007 р. їх кількість була 120,9 тис. (5,4% від загальної кількості ферм), а питома вага в загальному обсязі реалізованої продукції сільського господарства — 73,3%. Саме великі підприємства забезпечують сьогодні продовольчу безпеку США.

Процес концентрації аграрного виробництва, як вже зазначалося, зумовлюється значно більшою економічною ефективністю великих підприємств, перш за все у використанні техніки, земельних угідь та інших активів. Так, у 2004 р. сільськогосподарські корпорації, партнерства та кооперативи, а також великі (з реалізацією понад 250 тисяч доларів) сімейні ферми становили 9,7% від загальної кількості ферм, їх доля в активах становила 32,3%, в земельних угіддях — 38,7%, а виробляли вони 75,4% товарної продукції [10].

У певних галузях сільськогосподарського виробництва США концентрація має свої особливості. Так, продовжується швидка концентрація виробництва в молочному скотарстві. З 2002 по 2007 р. чисельність ферм, що утримують молочне стадо, знизилася з 92,0 тис. до 69,9 тис., тоді як поголів'я зросло з 9,1 до 9,3 млн корів. У той же час поголів'я на фермах з чисельністю молочних корів від 1000 голів зросло з 2,6 млн до 3,7 млн голів [9].

Є також галузі, в яких процес концентрації більш усталений, наприклад, це стосується важливої експортної підгалузі — виробництва пшениці. Даний факт говорить про те, що досягнуто оптимальних умов в США масштабів концентрації: кількість ферм становила 169,5 тис. в 2002 р. та 160,8 тис. в 2007 р., а площа під пшеницею — відповідно 45,5 млн та 50,9 млн акрів. Середній розмір посівів пшениці становить, таким чином, 316,7 акра на одну ферму, за даними 2007 р. Але при цьому 24,2 млн акрів, тобто практично половина посівів, зосереджені всього на 13 тис. ферм з площею під пшеницею від 1000 акрів. У таких ферм середній розмір посівів пшениці становить 1855,9 акра [9].

Таким чином, основну масу товарної продукції дають великі сільськогосподарські підприємства, причому цей процес поглиблюється шляхом при-

скореної концентрації виробництва на найбільших з них.

Перші ФГ в Україні виникли у 1989 р. До 1999 р. фермерство проходило етап становлення. Починаючи з 2000 р., можна вести мову про фермерство як особливу групу, складову підприємницького сектора сільськогосподарських підприємств. Частка ФГ в останньому у 2008 р. становила

74,3% від загальної кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві. Динаміку й стан концентрації виробництва в секторі ФГ характеризують дані табл. 2.

Отже, за період 2000—2008 рр. для сектора ФГ України характерний процес концентрації виробництва в розрахунку на одне ФГ. Повільною є тенденція щодо зростання питомої ваги ФГ у виробництві валової продукції сільського господарства. У 2008 р. цей показник становив 5,7%, у тому числі продукції рослинництва — 8,1% і тваринництва — 1,7% [7, с. 153].

Відносно розмірів ФГ, то, виходячи із середньостатистичних даних, вони є найменшими у секторі сільськогосподарських підприємств. Так, у 2008 р. площа сільськогосподарських угідь в розрахунку на одне аграрне товариство становила 1284 га, сільськогосподарський кооператив — 1023 га, а ФГ — 102 га (до речі, в США — 179 га). Водночас для сектора ФГ притаманна істотна диференціація за показником розміру сільгоспугідь (табл. 3).

Дані табл. 3 свідчать, що на кінець 2008 р. на одне ФГ (які мали сільгоспугіддя) припадало 113 га. При цьому спостерігалася значна їх диференціація за цим показником. Майже $\frac{3}{4}$ ФГ мали площу сільгоспугідь до 50 га (у середньому по цій групі — 23 га). І тільки три останні групи (1844 ФГ — 4,8% від їх загальної кількості) можна віднести до тих, що мали більш-менш оптимальні розміри землекористування і могли більш продуктивно використовувати землю. Позитивним є той факт, що ці господарства використовували більше половини (53,7%) від загальної площі сільгоспугідь, що мали ФГ.

У вітчизняних економічних джерелах останніх років зазначалося, що "домінуючим чинником, що має вплив на рівні економічної ефективності, залишається обсяг (концентрація) виробництва, і в залежності від раціонального використання природно-економічних умов ефективність виробництва зростає до стабільно стійкого стану, що забезпечує довготривале розширене відтворення" [6, с. 31].

В.Я. Амбросов і Т.Г.Маренич у зв'язку з цим наводять такі розрахунки: великотоварні підприємства можуть повною мірою на 100 % використо-

Таблиця 3. Розподіл ФГ України за розміром сільгоспугідь у 2008 році*

Групи ФГ за площею с. г. угідь	Кількість ФГ	У відсотках до загальної кількості	Площа с. г. угідь, тис. га	У відсотках до загальної площі с. г. угідь	Площа с. г. угідь в розрахунку на одне ФГ, га
Господарства, що мали с. г. угіддя**	38302	100,0	4328	100,0	113
до 50,0	27608	72,1	631	14,6	23
50,1 – 500,0	8773	23,1	1376	31,8	155
500,1 – 1000,0	1046	2,4	729	16,9	697
1000,1 – 3000,0	690	1,6	1086	25,1	1573
більше 3000,0	108	0,2	507	11,7	4691

* Джерело: [7 с.152].

** 4144 ФГ (9,8% від загальної кількості) не мали сільгоспугідь.

Таблиця 4. Групування ФГ України за розмірами зібраної площі та урожайністю основних сільськогосподарських культур у 2008 році*

Розміри зібраної площі, га	Урожайність, ц з 1 га			
	зернові та зернобобові культури	кукурудза на зерно	соняшник	цукрові буряки (фабричні)
ФГ – всього з них з площею, га	29,6	39,6	13,5	315,4
до 50,00	22,8	33,1	10,5	256,6
50,01 – 100,0	25,5	37,5	12,6	270,7
100,01 – 250,00	27,3	42,0	13,5	330,7
250,01 – 500,00	29,4	44,2	14,6	352,0
500,01 – 1000,00	32,5	39,6	16,2	382,3**
більше 1000,00	35,0	45,2	16,5	х

* Розраховано за даними: [7, с. 159–160].

** Більше 500,00.

увати чинники науково-технологічного процесу по всіх напрямках його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних. Водночас чинники цих складових науково-технічного прогресу в підприємствах середнього розміру можуть бути впроваджені на 40–50%, а в малих — на 15–20%. Ось чому саме великі підприємства повинні бути основою освоєння науково-технічного прогресу на майбутні роки в агропромисловому комплексі. Використання досягнень науково-технічного прогресу через великотоварні підприємства повинно стати вирішальним чинником відродження та інтенсивного розвитку агропромислового комплексу [1].

Можна погоджуватися чи дискутувати з приводу наведених вище розрахунків. Але, як відомо, практика — критерій істини. Вона ж свідчить про те, що зі збільшенням зібраної площі урожайність основних сільськогосподарських культур має чітку тенденцію до підвищення (табл. 4).

Дані табл. 2 особливих коментаріїв не потребують. За винятком соняшнику, де урожайність більше 1000 га у порівнянні із 500,01 — 1000,00 га дещо зменшилася, по всім іншим культурам вона зростала в міру збільшення зібраних площ. Тобто в аспекті урожайності переваги великих зібраних площ незаперечні. Зрозуміло, що не самі по собі вони збільшують урожайність. Йдеться про те, що

позитивно на це впливає ряд факторів: можливість впровадження науково обгрунтованих сівозмін (при цьому виникає реальна можливість раціональніше й ефективніше використовувати наявну техніку); можливість виводу зі складу ріллі частки угідь з метою відтворення; фактор масштабу при виробництві (постійні витрати розподіляються на більшу кількість продукції, виходячи з цього підприємство має нижчу собівартість продукції, більший прибуток і відповідно матеріальну заінтересованість у виробництві) й інші [5].

Переваги великих розмірів ФГ проявляються і в тому, що у міру зростання обсягів реалізованої продукції підвищується від групи до групи рівень рентабельності (табл. 5).

Отже, за винятком групи ФГ з чистим доходом в 300,1—500,0 тис. грн., рівень рентабельності підвищувався від першої до останньої групи (різниця становить 27 в.п.).

ВИСНОВКИ

За результатами проведених досліджень можна зробити кілька важливих висновків.

1. Концентрація виробництва в сільському господарстві є об'єктивним процесом, який зумовлений перевагами великотоварних агроструктур у порівнянні з дрібними, малими й середніми. І не випадково кожне ФГ намагається підвищити рівень концентрації виробництва за рахунок інвестицій з метою розширення виробництва на інтенсивно-інноваційних засадах. Оскільки таких інвестицій не завжди достатньо, ФГ добровільно об'єднуються у різні партнерства, товариства, корпорації, кооперативи з метою використання переваг великих господарств. Так, в США у 2007 р. частка таких агроструктур у загальній кількості ферм становила лише — 13,5%, але в земельній площі — 37,7%, товарній продукції — 49,9, в чистому (грошовому) доході — 48% [8].

2. Концентрація виробництва товарної продукції сільського господарства США зростає від перепису до перепису і за кількістю ферм з обсягом її 1 млн доларів і більше, і питомою вагою у загальному обсягу товарної продукції. За переписом 1992 р., ці показники становили 15,9 тис. од. і 33,0%; у 1997 — відповідно 25,9 тис. од. і 41,7%; у 2002 — 28,7 тис. од. і 46,8%; у 2007 р. — 57,3 тис. од. і 58,7%.

3. В Україні сформований і функціонує сектор

ФГ. За кількістю і питомою вагою у загальній кількості сільськогосподарських підприємств він є пріоритетним: у 2008 р. — 42,4 тис. од. і 74,3%. Але за площею використання сільгоспугідь у 2008 р. — 102 га ФГ істотно поступається іншим сільськогосподарським підприємствам. Менше цей показник і щодо США (179 га). Близько 9/10 ФГ не мають можливості використовувати переваги великого землекористування. Так, за розрахунками науковців, раціональними можуть бути сільськогосподарські підприємства, площа землі в обробітку в яких становить 1,6—2,5 тис. га. Таких в Україні багато, адже 80% ріллі сільськогосподарських підприємств займають саме такого розміру господарства [4]. Водночас щодо сектора ФГ, то у 2008 р. площа ріллі в розрахунку на одне господарство становила 98,7 га, а частка тих, що мали 2000,1 га і більше, становила лише 0,5% до загальної кількості ФГ (236 од.), використовували вони 18,9% усіх сільськогосподарських угідь сектора ФГ. Вирішити проблему збільшення площ землекористування можна за рахунок зняття мораторію на продаж земельних паїв, розширення оренди землі, а також відповідної спеціалізації ФГ, їх кооперацією, корпоративізацією між собою і інтеграцією з підприємствами третьої сфери АПК. В Україні ці процеси знаходяться на етапі становлення. Їх розвиток значною мірою пом'якшить проблему невеликих розмірів землекористування. Більшість вітчизняних ФГ з невеликими площами сільськогосподарських угідь могли б ефективно вирощувати картоплю, овочі, плоди та ягоди, виноград. Для рентабельного їх виробництва за розрахунками науковців достатньо і 25—50 га. Відносно худоби, свиней, овець, кіз, птиці, виробництва молока тощо, то й такі ФГ не потребують великих земельних площ, тобто знайшли б свою "нішу" в сільському господарстві і на ринку. На сьогодні ФГ спеціалізуються на продукції рослинництва (у 2008 р. її частка у валовій продукції, що вироблена у секторі ФГ становила 88,9%, а тваринницької відповідно 11,1%). Якщо зважити на той факт, що у 2008 р. 4,1 тис. (9,8%) ФГ не мали сільськогосподарських угідь, а 14,3 тис. (33,7%) їх мали до 20 га, то актуальність питання щодо їх відповідної спеціалізації сумнівів не визиває. Однак без державного регулювання і підтримки його вирішити неможливо. На жаль, фермерство не знайшло належної підтримки з боку держави. Так, в 2008 р. фермери отримали за рахунок бюджетних дотацій 469531 тис. грн., у тому числі для розвитку тваринництва 78186 тис. грн. [7, с. 167]. Це не йде в ніяке порівняння із країнами Заходу.

Таблиця 5. Розподіл діючих фермерських господарств України за рівнем чистого доходу (виручки) від реалізації сільськогосподарської продукції у 2008 році*

Класифікація господарств	У % до загальної кількості	Рівень рентабельності, %
Діючі фермерські господарства – всього	100,0	24,6
у т.ч. з чистим доходом (виручкою), тис.грн. до 50,0	71,4	9,4
50,1 – 100,0	9,5	15,6
100,1 – 200,0	6,3	17,9
200,1 – 300,0	3,1	20,1
300,1 – 500,0	2,8	18,3
500,1 – 1000,0	2,9	21,0
1000,1 – 5000,0	3,4	25,7
5000,1 – 10000,0	0,4	27,0
Більше 10000,0	0,2	36,4

*Джерело: [7, с. 167].

Література:

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15—18.
 2. Мельник Л.Ю. Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. — 2002. — № 2. — С. 11—17.
 3. Макаренко П.М. Структура ферм США за видами і ринковою вартістю реалізованої продукції / П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 149—155.
 4. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2008. — № 3. — С. 13—20.
 5. Назаренко О.В. Вплив орендних відносин на оптимізацію землекористування в аграрних підприємствах / О.В. Назаренко // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 91—95.
 6. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
 7. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2007 рік. / Державний комітет статистики України. — К., 2008. — 370 с.
 8. 2002 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol.1. — Geographic Area Series. — Part 51. — US Department of Agriculture, NASS, 2004.
 9. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol.1. — Geographic Area Series. — Part 51. — US Department of Agriculture, NASS, 2009. — 639 p.
 10. Hoppe R.A. et al. Structure and Finances of U.S. Farms: Family Farm Report, 2007 / Hoppe R.A., Korb P., O'Donoghue E.J., Banker D.E. — US Department of Agriculture, ERS, 2007. — 50 p.
- Стаття надійшла до редакції 15.03.2010 р.